

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Αρ. 48 (2025)

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

2025 | 48 | Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης
Greek Political Science Review

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ελληνική Εταιρεία
Πολιτικής Επιστήμης

**Ελληνική
Επιθεώρηση
Πολιτικής
Επιστήμης**

Greek Political Science Review

Άρης Αλεξόπουλος
Η Σοφή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιώλης
Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη
Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπιικών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκαβαλόνος
Αρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Γιώργος Μπαρής
Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης
Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Κωνσταντίνος Κόντης, Ψυχολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στη Φιλοσοφία της Επιστήμης - ΕΚΠΑ

Copyright © 2025

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κόντης Κ. (2025). Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (48), 145–169. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/40616>

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Greek Political Science Review

Άρης Αλεξόπουλος

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιδης

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπικών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

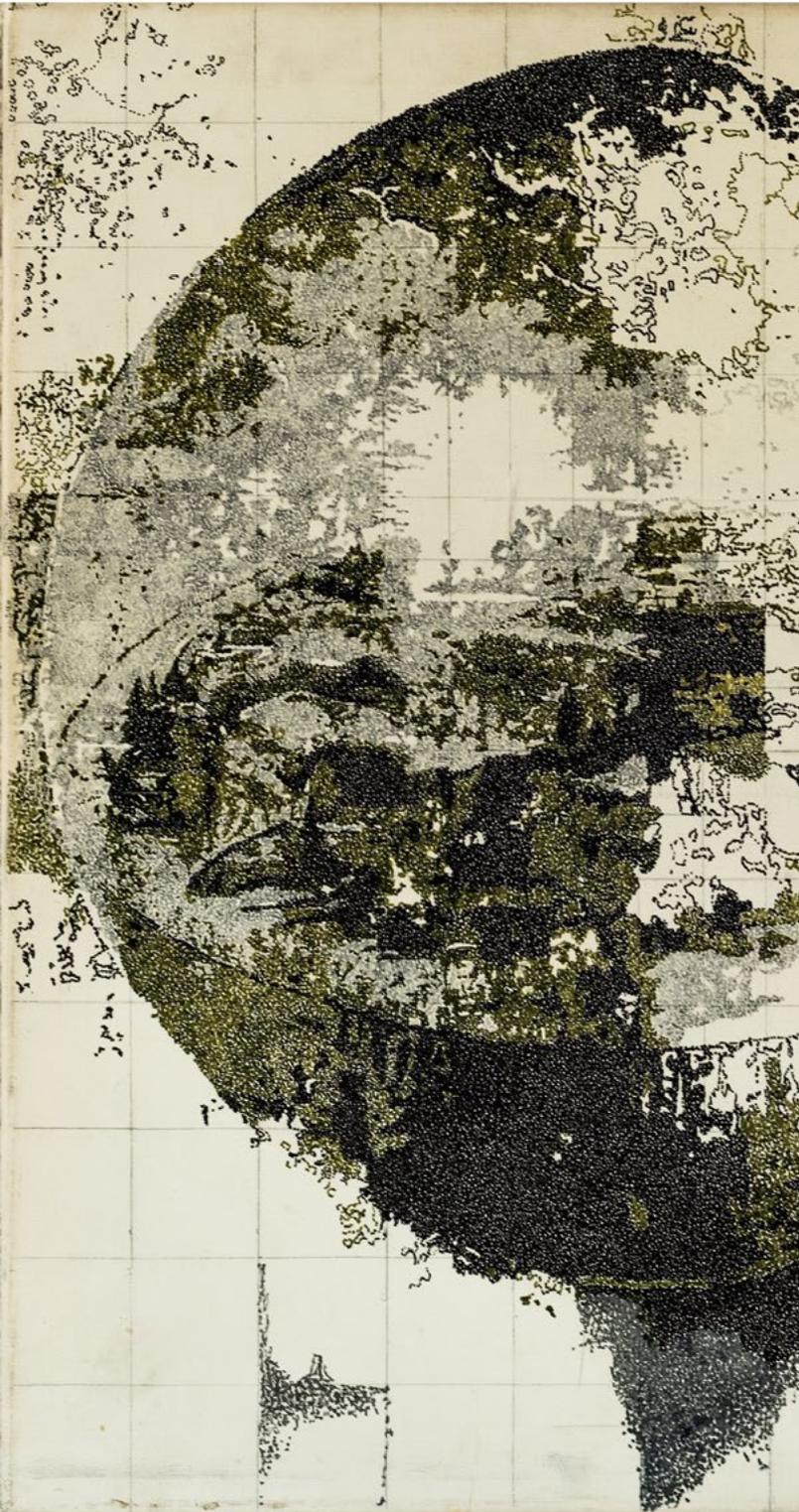
Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Γιώργος Μακρής

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/ νεοφιλελεύθερη χρήση του

Κωνσταντίνος Κόντης

Ψυχολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στη Φιλοσοφία της
Επιστήμης - ΕΚΠΑ

Konstantinos Kontis

Psychologist, MA in Philosophy of Science - National and Kapodistrian Univer-
sity of Athens

The myth of personal responsibility and its neoconservative/neoliberal use

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν κείμενο διερευνάται το πώς η έννοια της ατομικής ευθύνης συνέχει τις ιδεολογίες του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού. Αρχικά παρουσιάζονται οι δύο αυτές ιδεολογίες: ο νεοφιλελευθερισμός ως μια επιβολή της λογικής της αγοράς και ο νεοσυντηρητισμός ως μια μείξη μοραλισμού και εξουσίας. Στη συνέχεια δείχνεται το πώς η ατομική ευθύνη εκπορεύεται από αυτούς ως τρόπος εξατομίκευσης και απο-πολιτικοποίησης. Δίνονται διάφορα παραδείγματα, όπως ο δεξιόστροφος αυταρχισμός, η εμμονή στην ατομική ανακύκλωση, οι αιτιακές αποδόσεις για την φτώχεια και η εξατομίκευση της ψυχικής υγείας. Τέλος, καταδεικνύεται το πώς η ατομική ευθύνη συσκοτίζει την κατασκευή της πολιτικής συνείδησης, μυθοποιώντας το υπάρχον σύστημα.

Λέξεις-κλειδιά: ατομική ευθύνη, νεοσυντηρητισμός, νεοφιλελευθερισμός, αυταρχισμός

ABSTRACT

This essay explores how the concept of personal responsibility perpetuates the ideologies of neoliberalism and neoconservatism. Initially these two ideologies are presented: neoliberalism as an imposition of market logic and neoconservatism as a mixture of morality and power. Subsequently, it is shown how personal responsibility emerges from them as a way of individualization and depoliticization. Various examples are given, such as right-wing authoritarianism, obsession with individual recycling, causal attributions of poverty, and the individualization of mental health. Finally, it is shown how individual responsibility obscures the construction of political consciousness, mythologizing the existing system.

Keywords: personal responsibility, neoconservatism, neoliberalism, authoritarianism

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ας ασχοληθούμε τώρα με μια άλλη τετριμμένη διαμάχη, με το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης. Τα περισσότερα υποκείμενα που πιστεύουν σε ό,τι αποκαλείται ελεύθερη βούληση είναι επηρεασμένα από τον ορθολογισμό. Αποτελεί μια αρχή, μια θετική ικανότητα ή αρετή που επισυνάπτεται στον άνθρωπο, μέσω της οποίας η αξιοπρέπειά του μεγαθύνεται με αινιγματικό τρόπο. Πρέπει να πιστεύει σε αυτήν γι' αυτό τον λόγο. [...] Φαντάζομαι ότι οι περισσότεροι από τους μισούς μοιράζεστε αυτή την ενστικτώδη πίστη στην ελεύθερη βούληση, και ο θαυμασμός σας προς αυτήν ως αρχή αξιοπρέπειας έχει σε μεγάλο βαθμό να κάνει με την αξιοπιστία μας (James, 1907/2006: 122-123).

Με αυτές τις διορατικές παρατηρήσεις ο William James, ένας από τους σημαντικότερους Αμερικανούς στοχαστές, τονίζει το συναισθηματικά και αξιακά φορτισμένο κλίμα που περιτριγυρίζει το θέμα της ελεύθερης βούλησης και της σχεδόν ισοδύναμης ατομικής ευθύνης. Η τελευταία παρουσιάζεται στο μυαλό των περισσότερων ατόμων ως μια αρετή, ως η ύστατη ικανότητα του ανθρώπου για αυτοπραγμάτωση και έλεγχο στο περιβάλλον του.

Στο πολιτικοψυχολογικό πεδίο όμως τα πράγματα ποτέ δεν είναι τόσο απλά. Σε αυτήν την περίπτωση, όπως θα δούμε, η πίστη στην ατομική ευθύνη φαίνεται να κρύβει σκοτεινές συσχετίσεις και άρρητες προκαταλήψεις πίσω της, οι οποίες αφορούν κυρίως μια εσωτερική θωράκιση, διαιώνιση και δικαιολόγηση της νεοσυντηρητικής και της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας.

Το άρθρο θα ακολουθήσει την εξής επιχειρηματολογία: Πρώτα θα παρουσιαστούν τα συστήματα του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού με έμφαση στα κοινά τους σημεία, κυρίως την εξατομίκευση και την απο-πολιτικοποίηση. Ακολούθως θα παρουσιαστεί η νεοφιλελεύθερη θεωρία του Hayek ως παράδειγμα σχέσης νεοφιλελευθερισμού και ατομικιστικών αντιλήψεων, καθώς και έρευνες κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας που συσχετίζουν την πίστη στην ατομική ευθύνη και ελεύθερη βούληση με τον δεξιόστροφο αυταρχισμό. Δίνονται επίσης συγκεκριμένα παραδείγματα της νεοφιλελεύθερης/νεοσυντηρητικής εξατομίκευσης, ενώ, τέλος, δείχνεται το πώς η ατομική ευθύνη συνέχει και μυθοποιεί τις προαναφερθείσες ιδεολογίες συσκοτίζοντας τους συστημικούς παράγοντες που διαμορφώνουν την συμπεριφορά και την συνείδηση του σύγχρονου υποκειμένου.

2. ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ

Πώς ακριβώς συναντιούνται αυτές οι δύο λογικές, τη στιγμή που η μια είναι ρητά αμοραλιστική στο επίπεδο τόσο των μέσων όσο και των στόχων (νεοφιλελευθερισμός), και η άλλη ρητά ηθική και ρυθμιστική (νεοσυντηρητισμός); Πώς συναντιέται ένας σκοπός που στερεί τον κόσμο από οποιοδήποτε νόημα, που φτηναίνει και καταστρέφει τη ζωή, που εκμεταλλεύεται ανοιχτά την επιθυμία, με έναν σκοπό που επικεντρώνεται στον ορισμό και τη διατήρηση των νοημάτων, στη συντήρηση συγκεκριμένων τρόπων ζωής, και στην καταπίεση και τη ρύθμιση της επιθυμίας; Πώς συνδυάζεται η υποστήριξη μιας μορφής διακυβέρνησης που βασίζεται στη σταθερή και κανονιστική κοινωνική τάση προς την ιδιοτέλεια, με την υποστήριξη μιας μορφής διακυβέρνησης που βασίζεται στην εκκλησιαστική εξουσία και στην κανονιστική κοινωνική τάση προς την αυτοθυσία και την μακροπρόθεσμη υϊκή αφοσίωση, τη στιγμή που όλο το φάσμα των κοινωνικών τάσεων καταστρέφεται από τον αχαλίνωτο καπιταλισμό; (Brown, 2006, στο Fisher, 2015: 89-90).

Με αυτά τα λόγια η Wendy Brown επισημαίνει το πώς δύο φαινομενικά αντίθετες κυρίαρχες ιδεολογίες τείνουν να αλληλοϋποστηριχτούν σε σημείο συγχώνευσης, με αποτέλεσμα μια καταστροφική απο-δημοκρατικοποίηση. Πριν δούμε τα σημεία σύγκλισής τους, πρέπει να ορίσουμε την κάθε ιδεολογία ξεχωριστά, όσο αυτό είναι δυνατόν.

Όσον αφορά τον νεοφιλελευθερισμό, οι Thorsen και Lie (2007) σημειώνουν πως δεν είναι απλά μια αναβίωση του κλασικού φιλελευθερισμού, αλλά ένα νέο σύνολο ιδεών. Μετά από μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, οι συγγραφείς καταλήγουν στον εξής ορισμό:

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι, όπως τον βλέπουμε, ένα χαλαρά οριοθετημένο σύνολο πολιτικών πεποιθήσεων οι οποίες πρωτίστως και πρωτοτυπικά περιλαμβάνουν την πεποίθηση πως ο μόνος νόμιμος σκοπός του κράτους είναι να προστατεύει την ατομική, ιδιαίτερα την καταναλωτική, ελευθερία, καθώς και τα ισχυρά δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας [...]. Αυτή η πεποίθηση συνήθως οδηγεί, με την σειρά της, στην πεποίθηση πως το κράτος πρέπει να είναι ελάχιστο ή τουλάχιστον δραματικά μειωμένο σε ισχύ και μέγεθος, και πως οποιαδήποτε εκ μέρους του κράτους υπέρβαση του αποκλειστικού θεμιτού σκοπού του είναι απαράδεκτη [...]. Ο νεοφιλελευθερισμός γενικά περιλαμβάνει επίσης την πεποίθηση πως οι

ελεύθερα αποδεκτοί μηχανισμοί της αγοράς είναι ο βέλτιστος τρόπος για την οργάνωση κάθε ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών (Thorsen και Lie, 2007: 14, η μετάφραση δική μου).

Η Brown (2006: 694) διατείνεται πως ο νεοφιλελευθερισμός επιβάλλει κυρίως την λογική της αγοράς πάνω στην κοινωνική σφαίρα. Κατά την γνώμη της, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία συγκεντρώνει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- 1) παρουσιάζει την αγορά, το εμπόριο και την επιχειρηματική λογική ως πράγματα που δεν είναι φυσικά, αλλά έχουν όντως επιτευχθεί και έχουν γίνει κανόνας,
- 2) παρουσιάζει το πολιτικό και το κοινωνικό με όρους αγοράς (επιχειρηματικότητας, κέρδους, κ.λπ.), με παράδειγμα το κράτος που πολλές υπηρεσίες του ιδιωτικοποιούνται και αντιμετωπίζουν τους πολίτες ως εξατομικευμένους καταναλωτές,
- 3) η διακυβέρνηση παρουσιάζεται και αυτή με όρους επιχείρησης, δηλαδή παραγωγικότητας και κέρδους.

Για τον νεοφιλελευθερισμό, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε πως ισχύουν τα ακόλουθα λόγια από το *Network* (1976) του Sidney Lumet: «Ο κόσμος είναι ένα σώμα εταιρειών, αναπόφευκτα καθορισμένο από τους αμετάβλητους κανονισμούς των επιχειρήσεων. Ο κόσμος είναι μια επιχείρηση, κύριε Beale».

Όσον αφορά τον νεοσυντηρητισμό, ο Andrew Heywood αναφέρει πως χαρακτηρίζεται από έναν φόβο για την κοινωνική κατάρρευση που θα επιφέρουν οι φιλελεύθερες και «προοδευτικές» αξίες. Ο νεοσυντηρητισμός εστιάζει το ενδιαφέρον του στον νόμο και την τάξη, το έθνος και την δημόσια ηθική, τονίζοντας ιδιαίτερα τις οικογενειακές/πατριαρχικές αξίες και ταυτόχρονα μέμφεται την υπερβολική ηθική ανεκτικότητα των σύγχρονων καιρών (Heywood, 2007: 190-191). Από αυτήν την άποψη ο νεοσυντηρητισμός ταυτίζεται σχεδόν πλήρως με τον δεξιόστροφο αυταρχισμό, που διακρίνεται από τιμωρητικότητα, υποταγή και συμβατικότητα (βλ. παρακάτω).

Τόσο ο Heywood (2007: 197) όσο και η Brown (2006: 697) σημειώνουν πως ο νεοσυντηρητισμός επιθυμεί ένα ισχυρό κράτος που να συνδυάζει την ηθική και την εξουσία και να επιφέρει τιμωρίες πάνω στους παραβάτες. Άλλωστε, όπως θα δούμε παρακάτω, ο αυταρχισμός σχετίζεται με την τιμωρητικότητα απέναντι σε «μη-κανονικά» στοιχεία (Altemeyer, 2004· Passini, 2017), ενώ συγχρόνως οι υποστηρικτές του αυταρχισμού τείνουν να υποστηρίζουν πιο αυστηρές τιμωρίες (Feather, 1996· Lerner κ.ά., 1998).

Για να επιστρέψουμε λοιπόν στους προβληματισμούς της Brown που θέσαμε στην αρχή, πώς γίνεται αυτές οι δύο φαινομενικά αντίθετες ιδεολογίες να συνδέονται; Πώς γίνεται ο νεοφιλελευθερισμός, που επιθυμεί ελάχιστη κρατική παρέμβαση ή που βλέπει το κράτος ως επιχείρηση, που επιθυμεί την διάλυση των συνόρων μέσω της αγοράς, που βλέπει το άτομο σύμφωνα με την καταναλωτική του ελευθερία, που κοιτάει το μέλλον, να συνδέεται με μια ιδεολογία (τον νεοσυντηρητισμό) που αποσκοπεί σε αυστηρή κρατική εξουσία, που τονίζει την σημασία του έθνους, που βλέπει το άτομο με όρους καθήκοντος (Heywood, 2007), που –εν τέλει– κοιτάει το παρελθόν και επιθυμεί να σώσει τις παραδοσιακές αξίες;

Η απάντηση βρίσκεται στην πραγματικότητα μέσα στην ίδια την ερώτηση. Γιατί, πάλι όπως σημειώνει η Brown (2006: 705-706), ο νεοφιλελευθερισμός, που απειλεί τις παλιές αξίες της οικογένειας, του έθνους κ.λπ., δίνει χώρο στον νεοσυντηρητισμό για υπεράσπιση αυτών των αξιών. Αυτό το επιχείρημα ενισχύεται και ερευνητικά, καθώς το αίσθημα απειλής αυξάνει τις αυταρχικές συμπεριφορές (Feldman και Stenner, 1997· Sales, 1973· Sales και Friend, 1973).

Περαιτέρω, ο νεοσυντηρητισμός και ο νεοφιλελευθερισμός συμβαδίζουν στην απέχθειά τους για τις εξισωτικές πολιτικές και στην εμμονή τους στην ατομική ιδιοκτησία (Brown, 2006: 703· Heywood, 2007: 164). Έτσι, είναι ενάντια σε μια ανακατανομή του πλούτου και θεωρούν πως ό,τι απέκτησε το άτομο, του ανήκει δικαίως.

Επιπλέον, νεοσυντηρητισμός και νεοφιλελευθερισμός (παρόλο που ο δεύτερος τείνει να αποφεύγει τον κρατικό παρεμβατισμό) τάσσονται υπέρ ενός κράτους που νομιμοποιεί τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, καθώς «μέσα σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης ανισότητας και φθίνουσας κρατικής υποστήριξης υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη αστυνόμευσης της ευταξίας της αγοράς και διατήρησης της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας» (Heywood, 2007: 195). Έτσι, με αποκορύφωμα τον θατσερισμό, οι νεοφιλελεύθεροι και νεοσυντηρητικοί απευθύνονταν σε ένα κράτος που θα νομιμοποιήσει τους φιλελεύθερους οικονομικούς όρους, αλλά ταυτόχρονα θα διαφυλάξει τις αξίες του καθήκοντος, της ευταξίας και του έθνους (Heywood, 2007).

Δεν πρέπει επίσης να αγνοούμε πως κράτος και επιχείρηση συνδέονται στενά. Όπως υποστήριξε ο Ralph Miliband (1984) στο κλασικό του βιβλίο *Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, οι ανώτερες τάξεις είναι αυτές που μετέχουν εξίσου και στις κρατικές και στις επιχειρηματικές ελίτ, ενώ το κράτος –ακόμα και υπό σοσιαλιστική διεύθυνση, όπως στην Γαλλία το 1936 ή στην Μεγάλη Βρετανία το 1945– πάντοτε αποσκοπούσε στην διατήρηση της ατομικής

ιδιοκτησίας και πρωτοβουλίας, στην διευκόλυνση του μεγάλου κεφαλαίου, ενώ πολλά μέλη της διοίκησης του κράτους μεταπηδούν στον επιχειρηματικό κόσμο, και το αντίστροφο. Κράτος και αγορά, κυβερνητικές και επιχειρηματικές ελίτ, νεοσυντηρητισμός και νεοφιλελευθερισμός βρίσκουν αρκετές διασταυρώσεις.

Η Brown δίνει τέσσερις τρόπους που εκδηλώνεται η απο-δημοκρατικοποίηση στο σταυροδρόμι της νεοφιλελεύθερης και νεοσυντηρητικής λογικής:

- 1) υποτίμηση της πολιτικής αυτονομίας και συμμετοχής, οι οποίες απλά μετατρέπονται σε ένα ακόμη προϊόν, ενώ η πολιτική «ελευθερία» περιορίζεται σε τυπικά δικαιώματα (συνήθως ιδιοκτησίας), στην ψηφοφορία και στην αγορά (Brown, 2006: 703),
- 2) απο-πολιτικοποίηση και μετατροπή πολιτικών προβλημάτων σε ατομικές υποθέσεις, με λύσεις που προσφέρει η αγορά (Brown, 2006: 704)
- 3) μετατροπή του πολίτη σε ένα επιχειρηματικό και καταναλωτικό υποκείμενο ανοιχτό στην διακυβέρνηση και διεύθυνσή του (Brown, 2006: 705)
- 4) νομιμοποίηση του κρατισμού, με την αποδοχή ενός κράτους επιχειρηματικών λειτουργιών, με όρους κερδοφορίας, αποτελεσματικότητας και επιτυχίας ή αποτυχίας, αντί με δημοκρατικούς όρους (Brown, 2006: 705).

Ειδικά το δεύτερο μας οδηγεί να εξετάσουμε την θέση της ατομικής ευθύνης στην νεοφιλελεύθερη και νεοσυντηρητική ιδεολογία.

2.1. Η εξατομίκευση στον νεοφιλελευθερισμό και στον νεοσυντηρητισμό

Αν όντως ισχύει η αποπολιτικοποίηση και η εξατομίκευση των κοινωνικών προβλημάτων, τότε όντως έχουμε να κάνουμε με υποκείμενα που –όπως λέει η Brown (2006: 704)– δεν μπορούν να δουν την κοινωνική αιτιολογία πίσω από διάφορα ζητήματα, και απλά προσπαθούν να βρουν φάρμακα για να τα λύσουν στην προσωπική τους ζωή. Για παράδειγμα, όπως θα αναδειχθεί εκτενέστερα παρακάτω, το σύγχρονο άτομο μπορεί να αντιμετωπίζει κατάθλιψη, αλλά δεν θα την αποδώσει στην έλλειψη νοήματος και στην αλλοτρίωση που μαστίζουν την μετανεωτερικότητα, αλλά αντίθετα σε βιοχημικές δυσλειτουργίες, στο άμεσο περιβάλλον του ή σε διάφορους ενδοψυχικούς μηχανισμούς.

Φυσικά, αυτή η εξατομίκευση είναι κεντρικό στοιχείο της νεοφιλελεύθερης «ηθικής», αφού αποτελεσματικό άτομο θεωρείται αυτό που μπορεί να συμμετέχει ενεργά και λειτουργικά στην αγορά, και συνεπώς μπορεί να εξασφαλίσει μια από τις κεντρικές έννοιες του νεοφιλελευθερισμού, την ατομική ιδιοκτησία (Thorsen και Lie, 2007: 14). Και έτσι τα άτομα ωθούνται στην λεγόμενη αυτο-φροντίδα

(self-care), δηλαδή «την ικανότητα να καλύπτουν τις δικές τους ανάγκες και να εξυπηρετούν τις δικές τους φιλοδοξίες, είτε ως λήπτες κοινωνικής πρόνοιας, είτε ως ιατροί, καταναλωτές φαρμακευτικών προϊόντων, φοιτητές ή εργαζόμενοι σε εφήμερα επαγγέλματα» (Brown, 2006: 694). Συνεπώς,

η αγωγή του πολίτη, περιορισμένη στην αυτο-φροντίδα, είναι απομακρυσμένη από οποιονδήποτε προσανατολισμό προς τα κοινά, υπονομεύοντας έτσι μια ήδη αποδυναμωμένη αφοσίωση στην ενεργό πολιτική συμμετοχή και μια ήδη ισχνή έννοια του κοινού καλού από ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό σύστημα αξιών (Brown, 2006: 695, η μετάφραση δική μου).

Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, το άτομο αναδιπλώνεται στον εαυτό του, στην «ευθύνη» που πρέπει να επιδείξει, και δεν μπορεί να επιδιώξει ή ακόμα και να συνειδητοποιήσει μια κοινωνική και ενεργό πολιτικά ύπαρξη. Φυσικά, το νεοφιλελεύθερο σύστημα ενισχύεται έτσι ακόμα περισσότερο, παρουσιαζόμενο ως αυταπόδεικτο και αναπόφευκτο, περιορίζοντας τις επιλογές του υποκειμένου και μασκαρεύοντας την κάθε συλλογική πολιτική αντίσταση ως ανώφελη. Αν υπάρχει ανισότητα και φτώχεια στον κόσμο, τότε δεν φταίει το σύστημα, αλλά τα μεμονωμένα άτομα και οι επιλογές τους (Thorsen και Lie, 2007). Ο David Harvey, άλλωστε, σε μία από τις πιο γλαφυρές του διατυπώσεις, θέτει αυτήν την εξατομίκευση μέσω της ατομικής ευθύνης ως συστατικό στοιχείο του νεοφιλελευθερισμού: «Η ερμηνεία μου είναι ότι [ο νεοφιλελευθερισμός] είναι ένα ζήτημα τάξεων, μασκαρεμένο από πολλή νεοφιλελεύθερη ρητορική περί ατομικής ελευθερίας, [...] ατομικής ευθύνης, ιδιωτικοποίησης και της ελεύθερης αγοράς» (Harvey, 2009: 1, η μετάφραση δική μου).

Η ατομική ευθύνη στον νεοσυντηρητισμό είναι επίσης κεντρική, καθότι «η πολιτική λογική του νεοσυντηρητισμού σχετίζεται με το να διατηρείς ό,τι έχεις και να προστατεύεις όσα είναι δικά σου» (Brown, 2006: 701), ενώ ταυτόχρονα ο συντηρητισμός επικεντρώνεται στην ατομική ιδιοκτησία (Heywood, 2007) και οι υποστηρικτές του τείνουν να αποδίδουν την φτώχεια στο ίδιο το άτομο, παρά σε κοινωνικά αίτια (Zucker και Weiner, 1993). Χάριν σαφήνειας και περαιτέρω εξακρίβωσης, αξίζει να δούμε την ατομική ευθύνη σε πιο συγκεκριμένα πλαίσια: στην νεοφιλελεύθερη θεωρία του Hayek και στις πολιτικοψυχολογικές έρευνες που μελετούν τον δεξιόστροφο αυταρχισμό.

2.2. Η ατομική ευθύνη στην νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία του Hayek

Αναμφίβολα, ένας από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς του νεοφιλελευθερισμού,

με μεγάλη επίδραση στη σύγχρονη θεωρία, ήταν ο Friedrich Hayek. Είναι φυσικά πέραν από τους σκοπούς αυτού του κειμένου να παρουσιαστεί ολόκληρη η θεωρία του, οπότε μπορούμε να στραφούμε στις απόψεις του για το άτομο και τη σχέση του με την ελεύθερη αγορά.

Ο Alan Suggate καταπιάνεται ακριβώς με την θέση που έχει η ατομική ευθύνη στον Hayek. Για τον τελευταίο, το άτομο είναι πρωτίστως ορθολογιστικά ωφελμιστικό, δηλαδή προσπαθεί να αυξήσει το προσωπικό του όφελος με το χαμηλότερο δυνατό κόστος, υπολογίζοντας διαφορετικές εναλλακτικές και διαλέγοντας την πιο ορθή μέθοδο δράσης. Επιπροσθέτως, είναι επίσης ελευθεριακό (libertarian), δηλαδή έχει την ικανότητα ελεύθερης επιλογής και –σε συμφωνία με τον Berlin– είναι αυτόνομο και παράγει τις δικές του αξίες (Suggate, 1992: 306). Έτσι, στον Hayek, η κοινωνία βρίσκει την αιτιολόγησή της όταν οι άνθρωποι εξασκούν αυτές τις ιδιότητες, όταν δηλαδή προσπαθούν να ικανοποιήσουν αυτοπροσδιοριζόμενους στόχους (Suggate, 1992: 305). Αυτή φυσικά η πίστη στην ελευθερία της ορθολογικής επιλογής του ατόμου έχει έντονες ρίζες στον διαφωτισμό και πρωτίστως στον Kant. Τοιουτοτρόπως, αυτές οι ελευθεριακές ιδιότητες μπορούν να ικανοποιηθούν μόνο μέσα στο σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Με τα λόγια του Suggate:

η αγορά σέβεται τη φύση της κοινωνίας και των ατόμων εντός της. Οι μηχανισμοί της είναι τελείως ατομικιστικοί. Δεν έχει κανέναν συγκεκριμένο στόχο ή σκοπό, ούτε είναι το δημιούργημα κάποιου συνειδητού σχεδίου ή προγραμματισμού. Είναι ένα αυθόρμητο φαινόμενο, σαν την ίδια την κοινωνία. Είναι δομημένη και μεθοδευμένη, όχι από σχεδιασμό, αλλά από την ανάδυση γενικών κανόνων, όπως η ιδιοκτησία και το συμβόλαιο. Εντός της, οι ατομικές επιθυμίες είναι κυριαρχικές. Τα άτομα είναι ελεύθερα να πλαισιώνουν και να διεκδικούν τους δικούς τους στόχους και σκοπούς. Η αξία των πραγμάτων στην αγορά επομένως είναι εντελώς υποκειμενική (Suggate, 1992: 305, η μετάφραση δική μου).

Δεν χρειάζεται φυσικά να τονίσουμε πως αυτή η λογική του Hayek παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με την νεοφιλελεύθερη έμφαση στην αυτοφροντίδα και την πρόταξη της ατομικής ιδιοκτησίας και ελευθερίας ως βασικών τομέων που πρέπει να προστατέψει το κράτος, όπως σημείωσαν η Brown (2006: 694) και οι Thorsen και Lie (2007: 14), αντίστοιχα.

Οι ψυχολογικές απόψεις του Hayek βέβαια είναι τουλάχιστον επιφανειακές, καθότι, όπως τονίζει ο Suggate (1992: 306), ο Hayek παίρνει ως δεδομένη την επιθυμία, χωρίς να αναρωτιέται για την κατασκευή της και τον αναστοχασμό που απαιτεί. Για τον νεοφιλελεύθερο θεωρητικό δηλαδή, φαίνεται πως το αν

κάποιος έχει υπολογίσει πως θέλει τα νέα παπούτσια της Nike, αυτή η επιθυμία, ακριβώς επειδή είναι «υπολογισμένη», έχει την ίδια αξία με μια επιθυμία κάποιου π.χ. για μια ήσυχη επικούρεια ζωή. Ο Hayek δηλαδή φαίνεται να αγνοεί την δύναμη του κοινωνικού ντετερμινισμού και να προτάσσει την ελεύθερη βούληση ως αυτόκλητη ιδιότητα του λόγου. Θα επιστρέψουμε πιο διεξοδικά σε αυτή την αδυναμία του Hayek όταν μιλήσουμε για το πώς η ατομική ευθύνη συσκοτίζει την διαδικασία δημιουργίας της πολιτικής συνείδησης.

3. ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ, ΔΕΞΙΟΣΤΡΟΦΟΣ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ, ΠΙΣΤΗ ΣΕ ΕΝΑΝ ΔΙΚΑΙΟ ΚΟΣΜΟ: ΜΙΑ ΔΙΑΙΩΝΙΖΟΜΕΝΗ ΤΡΙΑΔΑ

Στην Εισαγωγή αναφέραμε πως η ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη, παρόλο που φαντάζει ως μια αθώα και ευγενής έννοια, στην πραγματικότητα παρουσιάζει κάποιες συσχετίσεις που προβληματίζουν. Μια από τις συσχετίσεις αυτές είναι η συνάφεια που παρουσιάζει η πίστη στην ατομική ευθύνη/ελεύθερη βούληση¹ με τον λεγόμενο δεξιόστροφο αυταρχισμό, ο οποίος παρουσιάζει τρεις διαστάσεις: α) υποταγή σε αυθεντίες και μορφές εξουσίας (π.χ. Κράτος, θρησκευτικοί ηγέτες), β) υιοθέτηση συμβατικών/παραδοσιακών αξιών (π.χ. μονογαμία, θρησκεία, οικογένεια) και γ) επιθετικότητα και τιμωρητικότητα απέναντι στα «μη κανονικά» υποκείμενα (για μια γρήγορη ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Altemeyer, 2004 και Passini, 2017). Οι έρευνες που διαπιστώνουν την συσχέτιση αυτή (Carey και Paulhus, 2013· Costello κ.ά., 2020) είναι ποσοτικές έρευνες πολιτικής και κοινωνικής ψυχολογίας στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά έγκυρες ψυχομετρικές κλίμακες που μετράνε τον δεξιόστροφο αυταρχισμό (στις τρεις διαστάσεις που αναφέρθηκαν), καθώς και αιτιοκρατικές πεποιθήσεις, όπως η πίστη στην ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη, στον ντετερμινισμό, στην μοιρολατρία και την τύχη. Τα πορίσματα που αναφέρθηκαν μόλις αλλά και θα αναφερθούν μετά είναι τα στατιστικά σημαντικά ευρήματα που προέκυψαν μέσω ανάλυσης συσχετίσεων και παλινδρομήσεων. Το ένα άρθρο (Costello κ.ά., 2020) διεξήγαγε τρεις ποσοτικές έρευνες με διαφορετικά δείγματα, με το άλλο (Carey και Paulhus, 2013) να διεξάγει επίσης τρεις ποσοτικές έρευνες. Σε όλες τις έρευνες διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ δεξιόστροφου αυταρχισμού και πίστης στην ατομική ευθύνη/ελεύθερη βούληση,

¹ Φυσικά, η ατομική ευθύνη και η ελεύθερη βούληση, παρόλο που είναι πολύ κοντινές έννοιες, δεν είναι εντελώς ταυτόσημες. Η ατομική ευθύνη φαίνεται να προϋποθέτει την ελεύθερη βούληση, αλλά όχι το αντίστροφο. Παρόλα αυτά, στις αναφερόμενες έρευνες του κεφαλαίου, τα ψυχομετρικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν εντάσσουν την ατομική ευθύνη εντός της ελεύθερης βούλησης, και μέσω ελέγχου της αξιοπιστίας αυτών των ψυχομετρικών μέσων, προκύπτει ότι οι συμμετέχοντες στις έρευνες βλέπουν αυτές τις δύο έννοιες ως συνεχείς. Επομένως, εδώ παρουσιάζονται ως ταυτόσημες.

κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι –τουλάχιστον σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας– πρόκειται για ένα σχετικά συστηματικό εύρημα.

Συμπεραίνεται σχετικά εύκολα ότι αυταρχισμός και συντηρητισμός συνδέονται στενά, καθώς παρουσιάζουν θετική συνάφεια (Duriez και Van Hiel, 2002), έχουν ως κοινό στοιχείο την συμμόρφωση και την αντίσταση στην αλλαγή (Passini, 2017), καθώς και την εμμονή σε παραδοσιακές αξίες (Altemeyer, 2004· Heywood, 2007), ενώ ο Feldman (2003) αναφέρει πως η συσχέτιση τους είναι σίγουρη και ο Eckhardt μέσα από ενδελεχή βιβλιογραφική ανασκόπηση σημειώνει πως αυταρχισμός και συντηρητισμός είναι έντονα συνδεδεμένοι μεταξύ τους (Eckhardt, 1991: 111). Ο Heywood (2007) άλλωστε κάνει λόγο για αυταρχικό συντηρητισμό.

Πώς ερμηνεύεται η συνάφεια του αυταρχισμού με την ατομική ευθύνη (Carey και Paulhus, 2013· Costello κ.ά., 2020); Μια εξηγητική τροχιά θα αφορούσε την τελευταία διάσταση του αυταρχισμού που αναφέραμε, την τιμωρητικότητα. Η τιμωρητικότητα δηλαδή παρουσιάζει θετική συνάφεια (σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας) τόσο με την πίστη στην ελεύθερη βούληση (Carey και Paulhus, 2013· Clark κ.ά., 2014· Rakos κ.ά., 2010· Shariff κ.ά., 2014), όσο και με τον αυταρχισμό, καθώς οι θιασώτες του αυταρχισμού τείνουν να αποδίδουν ευθύνη στους παραβάτες και να προτείνουν αυστηρές τιμωρίες (Feather, 1996· Lerner κ.ά., 1998· Roberts και Jessor, 1958). Φαίνεται δηλαδή, μέσω των προαναφερθεισών ερευνών, πως οι υποστηρικτές του αυταρχισμού έχουν μια τάση για συμβατική υπακοή στην εξουσία και για τιμωρία περιθωριακών στοιχείων και αυτή ακριβώς η τιμωρητική στάση δικαιολογείται μέσω της απόδοσης ατομικής ευθύνης («πρέπει να τιμωρηθεί ο εγκληματίας, γιατί ευθύνεται ο ίδιος για τις πράξεις του»).

Επιπροσθέτως, η πίστη στην ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη μπορεί και να αντανakλά την ίδια την φύση του αυταρχισμού, το γεγονός δηλαδή πως τα αυταρχικά άτομα υποτάσσονται στην εκάστοτε εξουσία και υιοθετούν συμβατικές αξίες και ενδοομαδικές νόρμες (Altemeyer, 2004· Duckitt, 1989· Passini, 2017). Συγχρόνως, τόσο ο αυταρχισμός όσο και η πίστη στην ελεύθερη βούληση σχετίζονται θετικά με την πεποίθηση πως ο κόσμος είναι δίκαιος (Carey και Paulhus, 2013· Connors και Heaven, 1987· Rubin και Peplau, 1975). Επομένως, άμα κάποιος/α υποτάσσεται στην εκάστοτε εξουσία και θεωρεί πως το σύστημα είναι δίκαιο, τότε είναι πιθανό να ερμηνεύει κάθε αποτυχία ως ευθύνη του ίδιου και όχι της κοινωνίας. Γράφοντας για την πολιτική των εταιριών στον ύστερο καπιταλισμό ο Mark Fisher σημειώνει:

είναι λάθος το να βιαστούμε να επιβάλουμε την ατομική ηθική ευθύνη καθενός που αποποιείται [ενν. την δική της ευθύνη] η εταιρική δομή.

Αυτός είναι ο πειρασμός της ηθικής τον οποίο [...] το καπιταλιστικό σύστημα έχει χρησιμοποιήσει προκειμένου να προστατέψει τον εαυτό του από την κρίση που θα του πιστωθεί – η ευθύνη θα πέσει σε υποτίθεται παθολογικά άτομα, αυτούς που «καταχρώνται το σύστημα», παρά στο ίδιο το σύστημα (Fisher, 2015: 102).

Αυτή η παρατήρηση συνάδει με όλες τις παραπάνω ερμηνείες. Στοχοποιώντας, τιμωρώντας υποτιθέμενες «απειλές» στο σύστημα, οι υποστηρικτές του αυταρχισμού ουσιαστικά στρέφουν την προσοχή από την δυσλειτουργία του ίδιου του συστήματος στην δυσλειτουργία του ατόμου – και έτσι θωρακίζουν περαιτέρω το status quo. Και αντιστρόφως, υπακούοντας συμβατικά σε μια εξουσία, την οποία θεωρούν δίκαιη, σχεδόν ενστικτωδώς δεν σπεύδουν να αποδώσουν ευθύνες σε αυτή, αλλά στα άτομα. Αυτό το σχήμα διατηρείται από την πεποίθηση πως οι άνθρωποι έχουν ελεύθερη βούληση και ηθική ευθύνη για τις πράξεις τους. Είναι πολύ βάσιμη η διαπίστωση των Carey και Paulhus (2013: 131) λοιπόν ότι η πίστη στην ελεύθερη βούληση σχετίζεται με την γενικότερη συντηρητική ιδεολογία.

4. ΑΤΟΜΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΜΥΘΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Επομένως, η πίστη στην ατομική ευθύνη αναδύεται στην πραγματικότητα ως μια αντανakλαστική κίνηση, ως ένας τρόπος να παρουσιαστεί το σύστημα ως δεδομένο και αναπόφευκτο, και όλο το βάρος να πέσει στο άτομο. «Έχεις την ευθύνη να κουβαλήσεις το σύστημα στην πλάτη σου, χωρίς να αναρωτηθείς για την αλλαγή του», μοιάζουν να λένε άρρητα οι θιασώτες της ατομικής ευθύνης. Αν είσαι δούλος, έχεις την ευθύνη να δρας ως καλός δούλος, αλλιώς είσαι «ανεύθυνος». Αν είσαι σύγχρονος μισθωτός σκλάβος, έχεις την ευθύνη να μείνεις στο σύστημα παραγωγής και κατανάλωσης, αλλιώς είσαι και πάλι ανεύθυνος. Αντί όμως το επιχείρημα να τοποθετείται σε ένα επίπεδο αφαίρεσης, θα ήταν πιο λειτουργικό να εξεταστούν συγκεκριμένα παραδείγματα που καταδεικνύουν αυτήν την εξατομίκευση συλλογικών ζητημάτων. Στις επόμενες υποενότητες, λοιπόν, παρουσιάζονται παραδείγματα από την οικολογία (με έμφαση στην ατομική ανακύκλωση), την επαγγελματική σταδιοδρομία και τις αιτιακές αποδόσεις για την φτώχεια, την ψευδοεπιστημονική παραφιλολογία, καθώς και την ψυχολογιοποίηση και την εσωτερίκευση του συστήματος.

4.1. Το παράδειγμα της οικολογίας

Και πάλι ο Fisher μας δίνει ένα καλό παράδειγμα αυτής της εξατομίκευσης της ευθύνης, μέσω της οικολογίας:

Όλοι πρέπει να ανακυκλώνουν· κανείς, ανεξαρτήτως πολιτικής προσέγγισης δεν θα πρέπει να αρνείται αυτήν την επιταγή. Η απαίτηση να ανακυκλώνουμε είναι ακριβώς τοποθετημένη σαν μια προ- ή μετα-ιδεολογική επιταγή· είναι με άλλα λόγια τοποθετημένη ακριβώς στην περιοχή όπου πάντα επιτελεί το έργο της η ιδεολογία. Αλλά το υποκείμενο που υποτίθεται ότι πρέπει να ανακυκλώνει [...] προϋποθέτει μια δομή η οποία δεν χρειάζεται να ανακυκλώνει: με το να γίνεται η ανακύκλωση ευθύνη του «καθενός», η δομή εξαλείφει την ευθύνη της απέναντι στους καταναλωτές, με το να αποσύρεται η ίδια στην αφάνεια. Τώρα, που η επίκληση στην ατομική ηθική υπευθυνότητα είναι πιο θορυβώδης από ποτέ [...] είναι απαραίτητο να στοιχηματίσουμε μάλλον στην απολυταρχική δομή παρά στην ατομική ευθύνη. Αντί να λέμε ότι όλοι –δηλαδή ο κάθε ένας– είναι υπεύθυνοι για την κλιματική αλλαγή, ότι όλοι έχουμε ευθύνη, θα ήταν καλύτερο να πούμε ότι κανένας δεν είναι υπεύθυνος, κι ότι αυτό ακριβώς συνιστά το πρόβλημα. Η αιτία της οικολογικής καταστροφής είναι μια απρόσωπη δομή η οποία, παρόλο που είναι ικανή να παράξει όλων των ειδών τα αποτελέσματα, είναι ακριβώς ένα υποκείμενο ανίκανο να αναλάβει την ευθύνη. Το απαιτούμενο υποκείμενο –ένα συλλογικό υποκείμενο– δεν υπάρχει, παρ' όλα αυτά η κρίση, όπως όλες οι παγκόσμιες κρίσεις που αντιμετωπίζουμε τώρα, απαιτεί να δημιουργηθεί. Όμως η επίκληση στην ηθική αμεσότητα [...] μεταθέτει εσαεί την εμφάνιση ενός τέτοιου υποκειμένου (Fisher, 2015: 98-99).

Για τον νεοφιλελευθερισμό, δηλαδή, η οικολογία από ένα συλλογικό ζήτημα μετατρέπεται σε ένα θέμα προσωπικής αυτορρύθμισης, κάτι που κατά μεγάλο μέρος υπάγεται στην ευχέρεια του υποκειμένου (Stoner, 2020). Εδώ καταφαίνεται μια πτυχή της νεοφιλελεύθερης αποδημοκρατικοποίησης, η αποπολιτικοποίηση πολιτικών προβλημάτων και η συνακόλουθη μετατροπή τους σε ατομικές υποθέσεις, την οποία θίγει η Brown (2006: 704), με την ίδια να δίνει ένα οικολογικό παράδειγμα: στο πρόβλημα της μόλυνσης του νερού σε περιοχές της Αμερικής προτάθηκε ως επίλυση η εξατομικευμένη αγορά εμφιαλωμένου νερού.

4.2. Το παράδειγμα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας και της φτώχειας

Οι παρατηρήσεις του Fisher είναι ενδεικτικές για το επιχείρημα που αναπτύσσουμε. Για να δείξουμε λίγο καθαρότερα όμως το πόσο ύπουλες συνυποδηλώσεις έχει

η έννοια της ατομικής ευθύνης –τουλάχιστον στο πολιτικοψυχολογικό πεδίο– ως δώσουμε ένα ακόμα παράδειγμα. Ας υποθέσουμε πως έχουμε ένα άτομο μεσαίου-υψηλού επιπέδου και ένα άτομο που έχει μεγαλώσει σε ένα γκέτο. Οι θιασώτες της ατομικής ευθύνης συνήθως θα ερμηνεύσουν τις δύο αυτές καταστάσεις με τον εξής τρόπο: το πρώτο άτομο τα κατάφερε λόγω δικών του επιλογών να εισαχθεί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, να εξασφαλίσει μια καριέρα και ούτω καθεξής. Το δεύτερο άτομο απέτυχε, θα υποστηρίξουν, αλλά απέτυχε επίσης λόγω δικών του επιλογών: δεν ανέλαβε την ευθύνη της μελέτης και της συνεπακόλουθης σχολικής επίδοσης, ενώ «επέλεξε» άλλες διόδους, όπως το έγκλημα. Σε αυτό το σχήμα, το σύστημα και οι κοινωνικές συνθήκες περνάνε από μια μυθοποίηση: θεωρούνται δεδομένες και είναι το άτομο που πρέπει να ελιχθεί μέσα τους. Δεν ευθύνεται δηλαδή ένα κοινωνικό σύστημα που δίνει ευκαιρίες στον έναν και μειονεκτήματα στον άλλον, που ωθεί κάποιους στο έγκλημα, αλλά αντίθετα το άτομο είναι αυτό που ευθύνεται για τις ικανότητες, τις επιτυχίες ή αποτυχίες του, την κοινωνική του ανέλιξη και ούτω καθεξής. Το σύστημα παραμένει άθικτο. Εδώ, η ατομική ευθύνη δρα ως μια κατασκευή των κυρίαρχων τάξεων που παρουσιάζει τα προνόμιά τους ως δικά τους επιτεύγματα και τους περιορισμούς των κατώτερων τάξεων ως δικό τους φταίξιμο.

Φυσικά, η ατομική ευθύνη παίζει ελάχιστο ρόλο στην επαγγελματική σταδιοδρομία, αν δεχτούμε πως –όπως υποστηρίζει ο Miliband– δεκτοί στα πανεπιστήμια γίνονται κυρίως οι γόνοι της ανώτερης και της μεσαίας τάξης:

Αυτή η κυριαρχία της ανώτερης και της μεσαίας τάξης στην ανώτερη εκπαίδευση δε μας παραξενεύει καθόλου. Η εκπαίδευση αυτή απαιτεί μια προετοιμασία που είναι μάλλον απίθανο να κάνουν τα παιδιά της εργατικής τάξης. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα παιδιά αυτά φοιτούν σε σχολεία, που είναι, σύμφωνα με τη θαυμάσια έκφραση του κ. Μάγιερ, «θεσμοί επίβλεψης και κηδεμονίας», όπου περιμένουν να περάσει ο καιρός και να τους επιτραπεί σύμφωνα με τους κανονισμούς για την αποφοίτηση απ' το σχολείο ν' αναλάβουν το ρόλο για τον οποίο προορίζονται απ' την ταξική τους υπόσταση, να γίνουν δηλαδή εργάτες και μάλιστα σ' ευτελείς χειρωνακτικές εργασίες (Miliband, 1984: 90).

Σε συνάφεια με το παραπάνω σχήμα, μπορούμε να εξετάσουμε περαιτέρω την περίπτωση της φτώχειας. Όπως δείξαμε στο Κεφάλαιο 3, η πίστη στην ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη, ο δεξιόστροφος αυταρχισμός και η πίστη ότι ο κόσμος είναι δίκαιος σχετίζονται. Ένα συντηρητικό άτομο δηλαδή είναι πολύ πιθανόν να θεωρεί το υπάρχον σύστημα δίκαιο και να αποδίδει την ευθύνη για την όποια αποτυχία στο άτομο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι Zucker και Weiner (1993) μέσα από δύο ποσοτικές έρευνες για τη σχέση

αιτιακών αποδόσεων για την φτώχεια με τον συντηρητισμό και μέσω της σχετικής ανασκόπησης της βιβλιογραφίας πάνω στο ζήτημα. Κατέταξαν τις αιτιακές αποδόσεις για την φτώχεια σε τρεις κατηγορίες: ατομικιστική αιτιακή απόδοση (φταίει το άτομο για την φτώχεια του), δομική απόδοση (φταίει το σύστημα) και φαταλιστική απόδοση (ήταν γραφτό να γίνει έτσι). Βρήκαν ότι οι συμμετέχοντες που έκλιναν προς το συντηρητικό άκρο (σύμφωνα με ψυχομετρικές κλίμακες) έτειναν να αποδίδουν την φτώχεια στο ίδιο το άτομο, να δείχνουν αισθήματα ενόχλησης απέναντί του και να μην είναι υπέρ της κοινωνικής μέριμνας για τους άπορους. Με μια συνοπτική ερμηνεία των συγγραφέων: «Η διαπίστωση ότι οι συντηρητικοί τείνουν να υποστηρίζουν ατομικιστικά αίτια είναι συνεπής με την ιδέα ότι οι [αιτιακές] αποδόσεις μπορούν να χρησιμεύσουν για την υπεράσπιση των κεντρικών πεποιθήσεων όπως η αντίσταση στην κοινωνική αλλαγή» (Zucker και Weiner, 1993: 940).

Οι θιασώτες της ατομικής ευθύνης θα μπορούσαν να μας αντιτείνουν το εξής: υπάρχουν συστημικοί, κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι ταυτοποιούνται και αναγνωρίζονται, αλλά ανεξαρτήτως αυτών το άτομο οφείλει να επιδεικνύει ατομική ευθύνη. Αυτό το επιχείρημα, όσο καλοπροαίρετο και εύλογο κι αν φαίνεται, στην πραγματικότητα καταδεικνύει το πρόβλημα για να το αγνοήσει εκ νέου. Γιατί αναγνωρίζει π.χ. τους περιορισμούς που μπορεί να έχει ένα παιδί στο γκέτο, αλλά και πάλι τοποθετεί το βάρος στις δικές του επιλογές: «Φρόντισε εσύ να βγεις από το γκέτο, όσο δύσκολο κι αν είναι». Και εδώ η ατομική ευθύνη, οι επιλογές του ατόμου, τοποθετούνται πάνω από το κοινωνικό, σε μια αφελή υπερκέρασή του, λες και το κοινωνικό δεν έχει σχέση με την ίδια την θεμελίωση των επιθυμιών και των επιλογών του υποκειμένου, καθώς και με τα εμπόδια που συναντά.

4.3. Η παραφιλολογία της ατομικής ευθύνης

Σήμερα υπάρχει μια ζημιόγonos παραφιλολογία, ειδικά στα social media, που τονίζει το τι πρέπει να κάνει κανείς για να γίνει πλούσιος, επιτυχημένος ή διάσημος. Πρέπει να ξυπνά πρωί, να τρέφεται σωστά, να δουλεύει όσο πιο σκληρά γίνεται, να διεκδικεί και γενικά να είναι όλη τη μέρα σε μια διαδικασία εργασίας και παραγωγής (για να μπορεί αργότερα να είναι σε μια καθημερινότητα κατανάλωσης, σαν υπόσχεση παραδείσου). Φυσικά, όλα αυτά υπονοούν ότι το άτομο έχει ευθύνη για την αποτυχία/επιτυχία του. Και αν αποτύχει, δεν είναι συστημικοί παράγοντες που συνέβαλαν, αλλά μάλλον η δική του αδυναμία.

Και υπάρχει και μια ακόμα πιο επικίνδυνη παραφιλολογία που προσπαθεί να δώσει έναν διανοομενίστικο τόνο σε αυτήν την ρητορική. Βασικός εκφραστής αυτής της παραφιλολογίας φυσικά είναι ο Καναδός ψυχολόγος Jordan Peterson, γνωστός για τις συντηρητικές του θέσεις. Το κλειδί, λέει, για την ευημερία και

την επιτυχία είναι η ατομική ευθύνη που αναλαμβάνει ο δρων. Αν ξεκινήσει από τα μικρά πράγματα, όπως το να καθαρίσει το δωμάτιό του, και προχωρήσει στα μεγάλα, τότε αυτή η υιοθέτηση ευθύνης θα τον οδηγήσει σε μια ισορροπία. Φυσικά, δεν τέθηκε ποτέ σαν ερώτημα αν το δωμάτιο που πρέπει κάποιος να καθαρίσει είναι το δωμάτιο σε μια βίλα ή σε ένα γκέτο ή ακόμα και μια σκηνή μεταναστών. Στην ανάλυση του Peterson και παρόμοιων διανοούμενων όλοι έχουν την ίδια ικανότητα να είναι «υπεύθυνοι».

Προφανώς, όλη αυτή η κουλτούρα αυτοβελτίωσης δεν θεμελιώνει με συνειδητό και προγραμματικό τρόπο την νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Η ίδια, στην πραγματικότητα, είναι ένα σύμπτωμα αυτής της ιδεολογίας, την οποία έχει μυθοποιήσει και άρα την θεωρεί (αν την θεωρεί καθόλου) άνευ κριτικής. Όταν δεν υπάρχει σύστημα να κατονομάσει και στο οποίο να ασκήσει κριτική, είναι επόμενο η παραφιλολογία της αυτοβελτίωσης να γίνει ακριβώς αυτό που δηλώνει το όνομα: μια (παρα-)ψυχολογική κουλτούρα που θέτει την υποτιθέμενη παντοδυναμία του ατόμου στο κέντρο της.

4.4. Η ατομική ευθύνη και η ψυχολογική εσωτερίκευση του συστήματος

Άλλωστε, η ατομική ευθύνη δρα ως μια τέλεια έννοια για την θεμελίωση, την μυθοποίηση και την άρρητη εσωτερίκευση του φιλελευθερισμού. Αντί να υπάρχει εξωτερικός καταναγκασμός (π.χ. γαιοκτήμονας με μαστίγιο, αυταρχικό κράτος), τώρα οι απαιτήσεις της κοινωνίας και των σχέσεων παραγωγής εσωτερικεύονται, γίνονται ευθύνη του ατόμου, παρουσιάζονται ακόμα και ως δική του επιλογή. Ο εργαζόμενος δεν ωθείται πλέον άμεσα από τον εργοδότη του να δουλέψει, αλλά πρέπει ο ίδιος να αναλαμβάνει περισσότερες ευθύνες, να εργάζεται περισσότερες ώρες, να του αρέσει η δουλειά του. Αν δεν τα κάνει όλα αυτά είναι φυσικά «ανεύθυνος».

Οι στοχασμοί αυτοί συνάδουν και με τις βασικές παρατηρήσεις του Byung-Chul Han (2015), που βλέπει στον νεοφιλελευθερισμό μια αυτο-υποδούλωση του ανθρώπου, ο οποίος γίνεται εκμεταλλευτής και εκμεταλλεόμενος, θύτης και θύμα ταυτόχρονα, δέχεται πια να δουλέψει χωρίς σταματημό, δίχως κατ' ανάγκη κάποιος να του το έχει υπαγορέψει ρητά. Εδώ, η ατομική ευθύνη και η ελεύθερη βούληση –και οι δυο φαινομενικές– παίζουν καίριο ρόλο στην ψυχολογική και κανονιστική νομιμοποίηση αυτής της υποδούλωσης.

Και φυσικά, πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως αυτή η εξατομίκευση της ευθύνης ενισχύεται και από διάφορες επιστήμες, με πρώτες αυτές της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής. Στην πρώτη, βλέπουμε ιδιαίτερα στον Bandura

(π.χ. 2006) και στην Γνωσιακή-Συμπεριφορική Θεραπεία ισχυρισμούς για την αυτοαποτελεσματικότητα του ατόμου, για την διεκδικητικότητα που πρέπει να φέρει και ούτω καθεξής. Εδώ φυσικά υφάρχει και η νεοφιλελεύθερη φιλοσοφία του Hayek που περιγράφηκε παραπάνω: το υποκείμενο είναι ωφελμιστικό και θέτει ορθολογικούς στόχους που με την ελεύθερή του βούληση πρέπει να εκπληρώσει. Φυσικά, δεν τίθεται το θέμα κατά πόσο το κοινωνικό γίνεσθαι υπαγορεύει το περιεχόμενο αυτών των επιθυμιών (που για να είναι όμοιες, μάλλον το υπαγορεύει). Έτσι, η ψυχολογία φαίνεται να συνάδει άρρητα με τον νεοφιλελευθερισμό, ως προς το ότι το ενδιαφέρον εν μέρει στρέφεται στους ίδιους τους στόχους του ατόμου και στις ιδιότητες (αυτοαποτελεσματικότητα, αυτοεκτίμηση) που σχετίζονται με αυτούς.²

Στην δεύτερη βλέπουμε κλασικά την εξατομίκευση της ψυχικής αρρώστιας μέσω φαρμάκων. Η Wendy Brown (2006: 704) φέρνει ως παράδειγμα αποπολιτικοποίησης των κοινωνικών προβλημάτων τα αντικαταθλιπτικά, τα οποία απλά δρουν ως αντιστάθμισμα μια ζωή κενή και άνευ νοήματος. Ο Fisher ανανεώνει και συνάμα επιβεβαιώνει την ανάλυση της Brown με ένα οξύ και σαφές σχόλιο:

Η σύγχρονη κυρίαρχη οντολογία αρνείται κάθε πιθανότητα αιτιακής συνάφειας της ψυχικής ασθένειας με κοινωνικούς παράγοντες. Η χημικο-βιολογικοποίηση της ψυχικής ασθένειας είναι φυσικά αυστηρά ανάλογη της αποπολιτικοποίησής της: η αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας ως ατομικό χημικο-βιολογικό πρόβλημα κρύβει τεράστια οφέλη για τον καπιταλισμό. Πρώτον, ενισχύει την ώθηση του Κεφαλαίου προς την εξατομίκευση (η ασθένειά σου οφείλεται σε μια χημική ανισορροπία στον εγκέφαλό σου) και δεύτερον, δημιουργεί μια τρομερά επικερδή αγορά στην οποία οι πολυεθνικές φαρμακευτικές μπορούν να σπρώξουν τα φαρμακευτικά τους είδη (θα σε θεραπεύσουμε με χορήγηση Αναστολέων Επαναπρόσληψης Σεροτονίνης [SSRI]). Είναι ευκόλως εννοούμενο ότι όλες οι ψυχικές ασθένειες είναι νευρολογικά τεκμηριωμένες, αλλά αυτό δεν λέει πολλά για την αιτία η οποία τις προκάλεσε. Αν αυτό είναι αληθές, αν για παράδειγμα η κατάθλιψη στοιχειοθετείται από χαμηλά επίπεδα σεροτονίνης, αυτό που μένει να εξηγηθεί είναι το γιατί κάποια συγκεκριμένα άτομα έχουν χαμηλά επίπεδα σεροτονίνης (Fisher, 2009: 59-60).

Η εξατομίκευση της ψυχικής ασθένειας/λειτουργικότητας καλύπτει δεξιοτεχνικά τους συστημικούς παράγοντες που προκαλούν τα διάφορα προβλήματα, εσωτερικεύει και ψυχολογιοποιεί τα συστημικά αίτια της όποιας δυσφορίας και μεταθέτει την ευθύνη σε ενδοψυχικούς μηχανισμούς του ατόμου (και έτσι φυσικά παράγει και ενοχή).

² Ιδιαίτερα αν το συγκρίνουμε με παλιότερα ρεύματα της Ψυχολογίας, όπως τον συμπεριφορισμό, όπου η έννοια της ελεύθερης βούλησης θεωρείτο τουλάχιστον αστεία και το άτομο λογιζόταν ως αποτέλεσμα του περιβάλλοντός του.

5. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Με το να προβάλλουν την ατομική ευθύνη ως κύριο χαρακτηριστικό ενός «σωστού» πολιτικού συστήματος, οι θιασώτες του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού αγνοούν μια σημαντική πολιτική ανάλυση, το πώς δηλαδή διαμορφώνεται το πολιτικό υποκείμενο που εκφέρει τις φράσεις «εγώ θέλω», «εγώ ευθύνομαι», και πώς κατασκευάζεται τελικά το περιεχόμενο αυτής της «ελεύθερης» βούλησης και της συνακόλουθης ευθύνης. Φαίνεται δηλαδή πως αντιμετωπίζουν την ελεύθερη βούληση/ατομική ευθύνη ως πρώτη αιτία – από την οποία εκκινούν όλα τα άλλα– και όχι ως ένα τελικό αποτέλεσμα που καθορίζεται και διαμορφώνεται από άλλους παράγοντες. Αν υπήρχε ένας στοχαστής που ήξερε καλύτερα από όλους αυτήν την πλάνη για την ελευθερία της βούλησης, αυτός ήταν ο Spinoza. Με δικά του λόγια: «η μόνη αιτία που οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι ελεύθεροι είναι επειδή έχουν συνείδηση των ενεργειών τους και άγνοια των αιτίων από τα οποία καθορίζονται» (1677/2009: 241). Και σε έναν από τους πιο σημαντικούς ορισμούς της Ηθικής: «Η επιθυμία είναι η ίδια η ουσία του ανθρώπου καθόσον συλλαμβάνεται ως καθορισμένη από οποιονδήποτε δοθέντα επηρεασμό της να ενεργήσει κάτι» (1677/2009: 317). Οι ισχυρισμοί για μια απόλυτη βούληση λοιπόν, ανεξάρτητη από κοινωνικούς, οικονομικούς, συναισθηματικούς επηρεασμούς, φαντάζουν ανεργάτιστοι και κρύβουν μια ανθρωποκεντρική έπαρση, την έπαρση που θέλει τον άνθρωπο να είναι πλήρης κυρίαρχος του περιβάλλοντος και να μην επηρεάζεται από τους νόμους της *Deus sive Natura*.

Ο Erich Fromm, φτιάχνοντας συνειδητά μια γέφυρα μεταξύ του Marx και του Spinoza, ήξερε πολύ καλά τον κοινωνικό χαρακτήρα των προσωπικών παραστάσεων του καθενός. Παραθέτουμε αυτούσιο το απόσπασμα:

Για να μπορέσει κανείς να εννοήσει σωστά τη συνεισφορά του Marx στην Ουμανιστική ψυχολογία του βάθους, πρέπει να γνωρίσει την αντίληψή του για τη λειτουργία του σχηματισμού συνείδησης. Η περίφημη διατύπωση του βρίσκεται στην Γερμανική Ιδεολογία. «Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, παρά η ζωή τη συνείδηση». Αργότερα στον πρόλογο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας γράφει: «Δεν είναι η συνείδηση του ανθρώπου που καθορίζει το Είναι του, παρά το αντίθετο· το κοινωνικό του Είναι καθορίζει τη συνείδησή του». Αυτό που στην πρώτη διατύπωση ονομάζει ζωή, λέγεται στη δεύτερη κοινωνικό Είναι. Ευρισκόμενος στο μέσο μιας παράδοσης, που στους προηγούμενους εκπροσώπους της ανήκει ένας Σπινόζα και της οποίας το υψηλότερο σημείο –πενήντα χρόνια μετά το Marx– βρέθηκε στο πρόσωπο του Φρόυντ, επιτίθεται κατά της κυρίαρχης γνώμης σύμφωνα

με την οποία η συνείδηση είναι το τελευταίο δεδομένο και η ποιότητα όλου του φυσικού γίνεσθαι. Από την άποψη αυτή ο Μαρξ αναγνώρισε ριζοσπαστικότερα από τον Φρόυντ πως η συνείδηση είναι το προϊόν μιας ορισμένης πράξης της ζωής, που είναι χαρακτηριστική για μια δοσμένη κοινωνία ή τάξη. Η συνείδηση είναι ένα εκ των προτέρων κίολας κοινωνικό προϊόν. Όπως και η γλώσσα γεννιέται από την ανάγκη της επικοινωνίας με τους άλλους ανθρώπους. Ενώ οι άνθρωποι πιστεύουν πως καθορίζονται και κυριαρχούνται από τις παραστάσεις τους, στην πραγματικότητα καθορίζονται από δυνάμεις που δρουν πίσω από τις πλάτες τους και την οποία την ύπαρξη ούτε την υποπτεύονται (Fromm, 1968: 179).

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να επιστρέψουμε στις πεποιθήσεις του Hayek, που θεωρεί την (ορθολογική) ελευθερία επιλογής ως συστατικό στοιχείο του ατόμου, που πρέπει να αναπτυχθεί εντός της ελεύθερης αγοράς. Και εδώ, όπως υποστηρίζει ο Suggate,

[η] κεντρική δυσκολία είναι ότι ο Hayek απλώς παίρνει τις επιθυμίες ως δοσμένες. Το μόνο ερώτημα [ενν. για τον Hayek] είναι το πώς μπορώ να αποκτήσω αυτό που θέλω ή χρειάζομαι. [...] Το να είσαι ένα πλήρως υπεύθυνο πρόσωπο σημαίνει να μπορείς δίνεις λογαριασμό για τις πράξεις σου με την έννοια του να τις δικαιολογείς: και αυτό περιέχει την ικανότητα να «κάνεις ένα βήμα πίσω» και να στοχάζεσαι πάνω στον εαυτό σου, να κάνεις τον εαυτό σου ταυτόχρονα και υποκείμενο και αντικείμενο των δικών σου σκέψεων. Με άλλα λόγια, το να αναρωτάσαι για το αν πρέπει να κάνεις κάτι προϋποθέτει μια κριτική σκέψη με τον ίδιο σου τον εαυτό, με τον πραγματικό σου εαυτό και με τον εαυτό που ιδανικά θες να γίνεις. Αυτή η ικανότητα για βάθος είναι χαρακτηριστική των ανθρώπων και τους διαφοροποιεί από τα ρομπότ. Είναι μια ικανότητα που παραμελείται στην θέση του Hayek για τον εαυτό (Suggate, 1992: 306, η μετάφραση δική μου).

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία λοιπόν παραμελεί τελείως τις κοινωνικές δυνάμεις διαμόρφωσης της συνείδησης και τοποθετεί την ατομική ευθύνη σε μια μετα-ιδεολογική περιοχή, σαν κάτι που διαμορφώνεται από τις δυνάμεις του ίδιου του ατόμου, χωρίς ιδιαίτερη επιρροή από το κοινωνικό περιβάλλον. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια Καρτεσιανή άποψη. Κάτι τέτοιο, όπως είπαμε είναι παραπλανητικό. Φαίνεται επίσης να έχει ως παρενέργεια, αλλά ίσως και ως αιτία, δύο από τις μεικτές επιδράσεις του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού που ανέφερε η Brown. Πρώτον, φαίνεται να αναδύεται από μια απο-πολιτικοποίηση του υποκειμένου, δηλαδή μια έμμεση απομάκρυνσή του από την πολιτική συμμετοχή: αν θεωρείς τις επιθυμίες σου, τη βούλησή σου και την ευθύνη σου ως αυτοφυείς, τότε τις αποσυνδέεις από το κοινωνικό γίνεσθαι και

θεωρείς τον εαυτό σου ανεξάρτητο. Και, ως ένας φαύλος κύκλος, το πιο πιθανό είναι να μην μπορείς να συνδέσεις την εμπειρία σου με το κοινωνικό περιβάλλον, εξαιτίας ακριβώς αυτής της εξατομίκευσης της επιθυμίας. Δεύτερον, το πρόταγμα της ατομικής επιθυμίας ουσιαστικά παράγει ένα καταναλωτικό υποκείμενο, το οποίο προτάσσει την ικανοποίηση των ατομικιστικών του θέλω, χωρίς να δει το πώς αυτά έχουν κατασκευαστεί από μια αγορά και βιομηχανία κέρδους.

Αυτές οι παρατηρήσεις οδηγούν στην εξής σκέψη: αν πραγματικά υπήρχε απόλυτη ελεύθερη βούληση, τότε ο καθένας θα επιθυμούσε σχετικά διαφορετικά πράγματα. Πώς όμως εξηγείται η τάση της εποχής στην οποία μια τόσο μεγάλη μερίδα του πληθυσμού τελεί υπό ένα κλίμα ομογενοποίησης στην κουλτούρα, στο γούστο, στην μόδα, σε αισθητικές επιλογές και ούτω καθεξής; Δεν είναι το γεγονός αυτό τουλάχιστον μια ένδειξη πως η ύπαρξη και το περιεχόμενο της επιθυμίας του ατόμου –μαζί και η ατομική ευθύνη που πρέπει να δείχνει– κατασκευάζονται από εξωτερικά αίτια ή τουλάχιστον επηρεάζονται σημαντικά από αυτά;

6. ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΠΑΛΕΙΨΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

Ακόμα και αν το περιεχόμενο της ατομικής ευθύνης και οι επιλογές του υποκειμένου διαμορφώνονται κοινωνικά, πάντα θα υπάρχει κάποιο περιθώριο για ατομική ευθύνη, γιατί ακριβώς πάντα θα υπάρχει μια δυνατότητα του υποκειμένου να επιλέγει και να ελέγχει τις παρορμήσεις του. Και φυσικά, ακριβώς όπως πάντα το πολιτικό υποκείμενο θα είναι υπεύθυνο, ταυτόχρονα δεν θα είναι υπεύθυνο, ακριβώς γιατί βρίσκεται μέσα σε ένα κοινωνικό γίνεσθαι που του υποδεικνύει το περιεχόμενο της ευθύνης του και των επιλογών του.

Το να λαμβάνεται λοιπόν αυτήν η περιορισμένη έννοια –η ατομική ευθύνη– ως βάση για ένα πολιτικό σύστημα φαντάζει παραπλανητικό και ενώ φαίνεται να τοποθετείται σε μια καλοπροαίρετη μετα-ιδεολογική περιοχή, στην πραγματικότητα είναι βουτηγμένο στην ιδεολογία – την ιδεολογία της δικαιολόγησης του συστήματος. Όπως είπαμε στην αρχή, ο William James ήξερε καλά την παραφιλολογία πίσω από την ατομική ευθύνη και την ελεύθερη βούληση. Ο μεγάλος ψυχολόγος/φιλόσοφος, αν και θιασώτης της ελεύθερης βούλησης ο ίδιος, ήξερε πολύ καλά το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί με συναισθηματικό και τιμωρητικό τόνο:

Μπορεί να είναι ένα καλό *ad hominem* επιχείρημα, αλλά κατά τα άλλα είναι θλιβερό. Γιατί, σας ρωτώ, σχεδόν ανεξάρτητα από άλλους λόγους,

κάποιος άντρας, γυναίκα ή παιδί, με μια αίσθηση της πραγματικότητας, δεν θα έπρεπε να ντρέπεται όταν επικαλείται τέτοιου είδους αρχές, όπως αυτές της αξιοπρέπειας ή της υπευθυνότητας; Μπορούν μεταξύ τους να εμπιστευτούν με ασφάλεια το ένστικτο και τη χρησιμότητα ανάμεσά τους, για να διεκπεραιώσουν τις κοινωνικές διαδικασίες της τιμωρίας και του επαίνου. Εάν ένας άνθρωπος πράττει καλώς, θα τον επαινέσουμε, εάν πράττει κακώς, θα τον τιμωρήσουμε - με κάποιον τρόπο και εντελώς ξέχωρα από τις θεωρίες για το εάν οι πράξεις απορρέουν από κάτι που προϋπήρχε ή αν αποτελούν καινοτομίες με την αυστηρή έννοια. Το να κάνουμε την ηθική να περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα της ανταμοιβής είναι μια θλιβερή μη πραγματικότητα - μόνο ο Θεός μπορεί να γνωρίζει τις παραλείψεις μας, εάν υπάρχουν. Ο αληθινός λόγος για να υποθέσουμε ότι υπάρχει ελεύθερη βούληση είναι όντως πραγματιστικός, αλλά δεν έχει τίποτε να κάνει με αυτό το ποταπό δικαίωμα να τιμωρούμε, το οποίο προκάλεσε κατά το παρελθόν τόσο θόρυβο στις σχετικές συζητήσεις (James, 1907/2006: 124-125).

Εδώ, με τον όρο «μύθευμα» δεν εννοούμε ότι η ατομική ευθύνη δεν υπάρχει, αλλά το ότι είναι ουσιαστικά παραπλανητικό να την θεωρούμε κεντρικό στοιχείο ενός συστήματος και να εναποθέτουμε όλες τις ελπίδες μας πάνω της, αγνοώντας κοινωνικές και περιβαλλοντικές αιτίες και κουνώντας το δάχτυλο (τιμωρητικά σχεδόν) μόνο στο άτομο και στις επιλογές του.

7. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Αυτή η μελέτη περιέχει κάποιους περιορισμούς. Πρώτον, η βιβλιογραφία που εξετάζει την σχέση της ατομικής ευθύνης με τον νεοφιλελευθερισμό είναι σχεδόν αποκλειστικά θεωρητική (σε αντίθεση με την σχέση αυταρχισμού και ατομικής ευθύνης, που έχει εμπειρική τεκμηρίωση). Οι δύο έννοιες δηλαδή δεν συσχετίζονται σε ερευνητικό επίπεδο, παρά μόνο προϋποτίθεται ότι η μία είναι μέρος της άλλης, ότι έχουν κοινά σημεία και συνεχουν την ίδια ιδεολογία. Μια τέτοια έλλειψη αποτελεί πρόκληση για την έρευνα της πολιτικής επιστήμης και πολιτικής ψυχολογίας, ώστε να διαπιστωθεί αν η θεωρητική σύνδεση επιβεβαιώνεται στο ερευνητικό πεδίο. Δεύτερον, η ελεύθερη βούληση (και η συνακόλουθη ατομική ευθύνη) έχει ιστορία μακροβιότερη από τον φιλελευθερισμό, με Χριστιανικά κυρίως κατάλοιπα. Μια σωστή διερεύνησή της θα προϋπέθετε μια γενεαλογία της και μια καταγραφή της εξέλιξής της. Φυσικά, κάτι τέτοιο απαιτεί πολύ συγγραφικό χώρο και δεν ανήκει στους σκοπούς της παρούσας εργασίας.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Είναι εμφανές πως η ατομική ευθύνη εκπορεύεται άμεσα από τον νεοφιλελευθερισμό και τον νεοσυντηρητισμό, αλλά και οδηγεί πίσω σε αυτούς, ενισχύοντάς τους. Ιδεολογίες που αρνούνται ρητά πολιτικές ισότητας, που τονίζουν την ατομική ιδιοκτησία, που θεωρούν το άτομο ικανό μόνο εφόσον συμμετέχει στο παιχνίδι της αγοράς και φροντίζει για τον εαυτό του, είναι επόμενο να συνασπίζονται γύρω από την έννοια της ατομικής ευθύνης. Και η τελευταία με τη σειρά της αποπολιτικοποιεί τα διάφορα κοινωνικά ζητήματα, τα μετατρέπει σε ατομικές υποθέσεις, συσκοτίζοντας το πώς η συμπεριφορά και η βούληση του υποκειμένου έχουν σε μεγάλο βαθμό διαμορφωθεί και καθοριστεί από συστημικούς παράγοντες. Με αυτό τον τρόπο μυθοποιείται, εσωτερικεύεται και εν τέλει διαιωνίζεται το υπάρχον σύστημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Fisher, Mark. [2008] 2015, *Καπιταλιστικός Ρεαλισμός. Υπάρχει Άραγε Εναλλακτική;*, Αθήνα: Futura.

Fromm, Erich. 1968, *Η συνεισφορά του Μαρξ στην Επιστήμη του Ανθρώπου*, στο Erich Fromm, *Αναλυτική Κοινωνική Ψυχολογία και Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα: Αρίων.

Han, Byung-Chul. 2015, *Η Κοινωνία της Κόπωσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Όπερα.

Heywood, Andrew. [2005] 2007, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Miliband, Ralph. [1969] 1984, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*. Αθήνα: Πολύτυπο.

James, William. [1907] 2006, *Πραγματισμός*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Spinoza, Baruch. [1677] 2009, *Ηθική*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Ξενόγλωσση

Altemeyer, Bob. 2004, Highly Dominating, Highly Authoritarian Personalities, *The Journal of Social Psychology* 144(4), σσ. 421-448. doi: 10.3200/SOCP.144.4.421-448.

Bandura, Albert. 2006, Toward a Psychology of Human Agency, *Perspectives on Psychological Science* 1(2), σσ. 164-180. doi: 10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x.

Brown, Wendy. 2006, American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization, *Political Theory* 34(6), σσ. 690-714. doi: 10.1177/0090591706293016.

Carey, Jasmine M., και Delroy L. Paulhus. 2013, Worldview Implications of Believing in Free Will and/or Determinism: Politics, Morality, and Punitiveness, *Journal of Personality* 81(2), σσ. 130-141. doi: 10.1111/j.1467-6494.2012.00799.x.

Clark, Cory J., Jamie B. Luguri, Peter H. Ditto, Joshua Knobe, Azim F. Shariff, και Roy F. Baumeister. 2014, Free to Punish: A Motivated Account of Free Will Belief, *Journal of Personality and Social Psychology* 106(4), σσ. 501-513. doi: 10.1037/a0035880.

Connors, John, και Patrick C.L. Heaven. 1987, Authoritarianism and Just World Beliefs, *The Journal of Social Psychology* 127(3), σσ. 345-346. doi: 10.1080/00224545.1987.9713702.

- Costello, Thomas H., Shauna M. Bowes, και Scott O. Lilienfeld. 2020, "Escape from Freedom": Authoritarianism-Related Traits, Political Ideology, Personality, and Belief in Free Will/Determinism, *Journal of Research in Personality* 86, σσ. 1-16. doi: 10.1016/j.jrp.2020.103957.
- Duckitt, John. 1989, Authoritarianism and Group Identification: A New View of an Old Construct, *Political Psychology* 10(1), σσ. 63-84. doi: 10.2307/3791588.
- Duriez, Bart, και Alain Van Hiel. 2002, The March of Modern Fascism. A Comparison of Social Dominance Orientation and Authoritarianism, *Personality and Individual Differences* 32(7), σσ. 1199-1213. doi: 10.1016/S0191-8869(01)00086-1.
- Eckhardt, William. 1991, Authoritarianism, *Political Psychology* 12(1), σσ. 97-124. doi: 10.2307/3791348.
- Feather, N. T. 1996, Reactions to Penalties for an Offense in Relation to Authoritarianism, Values, Perceived Responsibility, Perceived Seriousness, and Deservingness, *Journal of Personality and Social Psychology* 71(3), σσ. 571-587. doi: 10.1037/0022-3514.71.3.571.
- Feldman, Stanley. 2003, Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism, *Political Psychology* 24(1), σσ. 41-74. doi: 10.1111/0162-895X.00316.
- Feldman, Stanley, και Karen Stenner. 1997, Perceived Threat and Authoritarianism, *Political Psychology* 18(4), σσ. 741-770. doi: 10.1111/0162-895X.00077.
- Harvey, David. 2009, Is this really the end of neoliberalism?, *Counter Punch*, March 13.
- Lerner, Jennifer S., Julie H. Goldberg, και Philip E. Tetlock. 1998, Sober Second Thought: The Effects of Accountability, Anger, and Authoritarianism on Attributions of Responsibility, *Personality and Social Psychology Bulletin* 24(6), σσ. 563-574. doi: 10.1177/0146167298246001.
- Passini, Stefano. 2017, Different Ways of Being Authoritarian: The Distinct Effects of Authoritarian Dimensions on Values and Prejudice, *Political Psychology* 38(1), σσ. 73-86. doi: 10.1111/pops.12309.
- Rakos, Richard F., Kimberly R. Laurene, Sarah Skala, και Stephen Slane. 2008, Belief in Free Will: Measurement and Conceptualization Innovations, *Behavior and Social Issues* 17(1), σσ. 20-40. doi: 10.5210/bsi.v17i1.1929.

- Roberts, Alan H., και Richard Jessor. 1958, Authoritarianism, Punitiveness, and Perceived Social Status, *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 56(3), σσ. 311-314. doi: 10.1037/h0040779.
- Rubin, Zick, και Letitia Anne Peplau. 1975, Who Believes in a Just World?, *Journal of Social Issues* 31(3), σσ. 65-89. doi: 10.1111/j.1540-4560.1975.tb00997.x.
- Sales, Stephen M. 1973, Threat as a Factor in Authoritarianism: An Analysis of Archival Data, *Journal of Personality and Social Psychology* 28(1), σσ. 44-57. doi: 10.1037/h0035588.
- Sales, Stephen M., και Kenneth E. Friend. 1973, Success and Failure as Determinants of Level of Authoritarianism, *Behavioral Science* 18(3), σσ. 163-172. doi: 10.1002/bs.3830180304.
- Shariff, Azim F., Joshua D. Greene, Johan C. Karremans, Jamie B. Luguri, Cory J. Clark, Jonathan W. Schooler, Roy F. Baumeister, και Kathleen D. Vohs. 2014, Free Will and Punishment: A Mechanistic View of Human Nature Reduces Retribution, *Psychological Science* 25(8), σσ. 1563-1570. doi: 10.1177/0956797614534693.
- Stoner, Alexander M. 2021, Things are Getting Worse on Our Way to Catastrophe: Neoliberal Environmentalism, Repressive Desublimation, and the Autonomous Ecoconsumer, *Critical Sociology*, 47(3), σσ. 491-506. <https://doi.org/10.1177/0896920520958099>.
- Suggate, Alan M. 1992. Personal Responsibility: Hayek and Havel in a Christian Perspective, *Religion, State and Society* 20(3-4), σσ. 303-319. doi: [10.1080/09637499208431560](https://doi.org/10.1080/09637499208431560).
- Thorsen, Dag Einar, και Amund Lie. 2007, What is Neoliberalism? Oslo, University of Oslo, Department of Political Science, Manuscript. Retrieved from: <https://jagiroadcollegelive.co.in/attendance/classnotes/files/1589998418.pdf>
- Zucker, Gail Sahar, και Bernard Weiner. 1993, Conservatism and Perceptions of Poverty: An Attributional Analysis, *Journal of Applied Social Psychology* 23(12), σσ. 925-943. doi: 10.1111/j.1559-1816.1993.tb01014.x.